

Денисюк В. В.,
кандидат філологічних наук, доцент
кафедри української мови та методики її навчання
Уманського державного педагогічного університету імені Павла Тичини
E-mail: dvv2812@ukr.net

РЕЦЕПЦІЯ АНТИЧНОСТІ В УКРАЇНСЬКІЙ СЕРЕДНЬОВІЧНІЙ СВІДОМОСТІ

У статті проаналізовано специфіку функціонування фразеологізмів античного походження в українському поетичному дискурсі середини XVII ст. Зроблено висновок про те, що головним фактором входження цих фразеологізмів в українську мову є їхня семантика, яку автори використовували для інтелектуалізації та надання більшої експресії творам.

Ключові слова: поетичний дискурс, українська мова XVII ст., антична міфологія, античність, фразеологізм, фразеологічна одиниця, семантика.

Для діяхронної лінгвістики проблеми історичної фразеології були і залишаються terra incognita. І справа тут не у відсутності чи наявності праць, у яких би ці питання проаналізовано в різних аспектах. Питанням формування фразеологічного фонду української мови присвячено ґрунтовні дослідження Л. І. Коломієць, М. М. Онишкевич, О. С. Юрченка, О. О. Суховій, М. В. Жуйкової, І. В. Черевко, В. В. Денисюка та ін. У коментарях до багатьох фразеологічних одиниць російської мови В. М. Мокієнко апелює до української фразеології. Однак поки що не можна знайти вичерпної відповіді на ключові питання історичної фразеології, що стосуються визначення її основних понять, термінів, критеріїв виокремлення фразеологічних одиниць та принципів їх опису. Писемні тексти різних часів свідчать про широкий арсенал фразеологізмів української мови в різні періоди її розвитку. А відтак перед дослідниками постає завдання – максимально опрацювати джерельну базу для створення повного словника фразеологізмів української мови. Важливим джерелом вивчення історії становлення фразеологічного фонду є барокова поезія першої половини – середини XVII ст. Адже, на нашу думку, саме їй належить пальма першості мистецької трансформації та адаптації одиниць-концептів європейської культури до української ментальності. Реформи в системі української освіти, що припали на кінець XVI – початок XVII ст., не могли не позначитися на інтелектуальному розвитку суспільства. Тогочасний український поет – це насамперед інтелектуальна, енциклопедична особистість, яка крізь призму власного світогляду слугувала транслятором європейських цінностей. Звичайно, зіткнення в одній особі різних тенденцій – національної та чужої – відіграло свою роль: вірші, написані високим стилем, несли не тільки нову інформацію про різні події та явища; вони підводили під національну специфіку європейські зразки, що, з одного боку, ставило український народ у рівень із європейськими, з іншого, збагачувало лексико-фразеологічний репертуар українця, інтелектуалізувало його. У попередніх розвідках ми проаналізували особливості функціонування фразеологізмів біблійного та античного (з назвами головних богів) походження в бароковій поезії. **Метою** цієї розвідки є з'ясування специфіки побутування фразеологізмів античного походження (з назвами інших персонажів античного світу чи відображенням античної світобудови) в українській поезії першої половини – середини XVII ст.

Звертає на себе увагу той факт, що автори барокових поезій місцем перебування відомих українських релігійних і громадських діячів після їх смерті визначають, як і в античному світі, місце богів – Емпіреї. Так, Арсеній Желиборський увійшов в українську історію не тільки як представник відомого шляхетського роду, а насамперед як людина, яка брала активну участь у переговорах з Б. Хмельницьким, І. Виговським, сприяла діяльності Львівської друкарні, допомагала повстанцям. За такі заслуги, на думку автора поетичних рядків, увесь рід Желиборських заслуговує жити в Емпіреях: *Арсеній врагов крестом поб'єждаєт, Жезлом от церкви волков отпужаєт, Хвраст безчинных плев*

зчищаєт косами, Цноты вьют митру святителем сами. На Желиборских гелмы поглядаєши, Изали оным славы не признаєши? Их фамилия крестом украшена, **До Емпиру** юж з славою **рушен[н]а** (УП, с. 55).

Разом з історіями із грецької міфології в український ономастикон входить і пропріативна лексика. Досліджувані тексти засвідчують активні процеси фонетичної адаптації власних назв. У наведеному далі контексті це спостерігаємо з ім'ям *Гипполит* (гр. *Hippolytos*), відомим нині літературній мові без початкового г. Номен на позначення місця перебування богів ужито у формі чоловічого роду *Емпир* / *Епир*, що є запозиченням з польської мови (Тимч., ІСУЯ, с. 874). Він входить до складу словосполучення, що реалізує значення «дуже далеко, високо»: *Гипполита сталого Цекропом отдавши И его несмертельных похвал занежавши, Отдавай честь звѣтязци, славу, годность, вѣру, Нехай его **ширится** возможность до **Епиру*** (УП, с. 184).

Для українського етносу, який уже понад шість століть намагався бути монотеїстичним, очевидно, складно було сприйняти Емпіреї як місце перебування найвищих божественних істот, а реалії тогочасного життя швидше наштовхували на іронічну рецепцію такого місця, аніж на реальну. Відтак в українській середньовічній свідомості емпіреї ототожнюються з небом загалом, де є тільки один Бог, тому процес перебування там кількох божественних істот асоціюється з чимось нереальним, несправжнім. Конкурування номена *емпіреї* з питомою лексемою *небеса* спричинило до появи в українській мові кількох варіантів, причому з новою семантикою: *витати (літати) в хмарах (в небесах, в емпіреях)* – «сприймати дійсність нереально, наївно; перебувати у стані замріяності, втрачати здатність зосередитися на чому-небудь реальному» (СУМ, I, с. 507; СФУМ, с. 88); *підносити (піднести, підіймати, підняти і т. ін.) до небес* «надмірно хвалити, розхвалювати» (СУМ, V, с. 247; СФУМ, с. 512).

Трансформаційно-адаптаційні процеси є закономірним явищем кожної мови. Звертає на себе увагу намагання українських середньовічних поетів витворювати не тільки нові лексеми, але й словосполучення, що реалізують цілісну семантику. Так, Г. Бутович у вірші, присвяченому А. Желиборському, на позначення місця перебування богів послуговується словосполученням *емпірійській трон*, таким чином за допомогою лексеми *трон* наближаючи небесне життя до земного. З іншого боку, використання полонізму *выницовати* – «вивернути; перевернути, переїнакшити» (Тимч., ІСУЯ, с. 423) слугує поетові для реалізації ідеї, що кожна земна істота зможе жити в емпіреях, якщо вестиме праведне, наповнене добрими справами життя, напр.: *Береш в руки крест Христов, палашем згордивши, Остроносне убозство пріймуси, не мѣвши, Живот, над свѣт зацнѣйшій, влюбил-єсь законный, Уродил-єсь, ку матцѣ духовной подобный, Им'я славы в покорны-сь образ **выницовал Емпірійского Оруну, бы-сь с паном обцовал*** (УП, с. 206).

Деривати пропріатива *Емпір* засвідчено і в інших словосполученнях для позначення об'єктів зі світу богів. Таким є *емпірійська вода*, яке уточнює характеристику води, що слугувала музам своєрідним дзеркалом. Тож автор закликає припинити милуватися собою та долучитися до віншування А. Желиборського: *Церковне Музы, в спѣваню цвичоне, Нынѣ оставте на филью пещоне Жродла кристалне, **емпірійской воды, Злотой породы!*** (УП, с. 207).

Г. Бутович переконаний, що за свої справи митрополит потрапить й у верхню частину неба, де живуть боги, – *склепи емпірійські*, і в місце, де проживають душі праведників, – *поля елизійські*: *Вотуйте хтиве, каждая з вас вота, Чого єст годна зацна его цнота; **Вѣм, же зрекнете: склепов емпірійских, И поль елизійских*** (УП, с. 207).

Прикметно, але українські лексико- і фразеографічні праці не фіксують цих словосполучень як стійких. Частково інформацію про метафоризацію словосполучення *Елизейські поля* знаходимо у «Словнику античної міфології», де, зокрема, зазначено, що це «частина потойбічного світу, де перебувають душі блаженних і праведників; чудесна країна вічної весни на крайньому заході землі, де немає хвороб, страждань, де панує вічний мир» (САМ, с. 97). У «Фразеологічному словнику

сучасної російської літературної мови» це словосполучення кваліфіковано як стійке зі значенням «про рай як царство щастя, блаженства» та ремарками *заст., поет.* (ФССРЛЯ, I, с. 376).

Топонімну лінію досліджуваних поетичних творів продовжує метафоризоване словосполучення *до Риму достиже*, що реалізує семантику «наполегливо працюючи над собою, досягти бажаної мети», напр.: *Постигл еси языков вѣжествіе многих – латинського, власького и греков убогих, И по тим аж до Риму достиже самого, тѣла Петра и Павла навѣдил святого* (УП, с. 200).

Мотиваційна основа стійкого словосполучення прозора: Рим був центром не тільки давньої культури, а й став центром християнства. Відтак віряни, для того щоб здійснити паломництво до римських святинь, змушені були долати величезні відстані, де проживали різномовні народи. Комунікативний аспект подорожі передбачав бодай мінімальне спілкування із представниками цих етносів для з'ясування того, чи у правильному напрямі рухаються віряни. Тому вислів *до Риму достиже* є синкретизацією лінгвального, комунікативного та міжетнічного складників, бо *язык* – це народ, мова й орган мовлення. Очевидно, рецепцією цього словосполучення в українській мові можна вважати вибудовану за такою ж моделлю конструкцію *язык до Києва доведе*, щоправда, від європейської її різнить звуження пучків значень: майже одномовне середовище в одній країні. Перед українськими прочанами поставало тільки «локальне» питання, що, знову ж таки, передбачало мінімальну комунікацію для з'ясування правильності маршруту. Сучасні українські лексико- і фразеографічні праці не фіксують жодного варіанта.

Петро Могила як одна з найбільш одіозних особистостей XVII ст. був пошанований у великій кількості поезій як за життя, так і після смерті. Енциклопедичністю позначена фразеологічна одиниця *лѣта Несторовы*, що спонукала тогочасних українців з'ясувати, хто такий Нестор і якими вчинками він увійшов в історію. Як відомо, Нестор замолоду відзначався хоробрістю, а у старості – мудрістю, звершив чимало геройських подвигів. До походу на Трою він владарював уже над третім людським поколінням. Прославився мудрими порадами, а красномовством перевершував Одисея (САМ, с. 148). Тож, очевидно, головною метою автора було налаштування читача чи слухача через віншувальні поетичні рядки на позитивне сприйняття цього античного персонажа, відтак заповнити фразеологону в українській мові, напр.: *А той ест Петр Могила пастырем правдивым: К Богу, церкви, отчизне велице горливым: Нехай же прето живет в лѣта Несторовы, Або поки трват будут бѣги Фебусовы* (УП, с. 55–56). Наведений контекст дозволяє стверджувати, що метафоризоване словосполучення функціонувало зі значенням «жити у великій родині довго і щасливо».

В інших віншувальних рядках, присвячених А. Желиборському, натрапляємо на низку атрибутивних словосполучень, до складу яких входять присвійні прикметники, утворені від імен міфічних героїв чи історичних осіб античності. Віншуючи відомого церковного і громадського діяча, Г. Бутович свідомо використав ці образні номінації задля інтелектуалізації українців, оскільки прочитання чи прослуховування вірша спонукало б аудиторію шукати відповідь на запитання «хто це?» і «чому?», напр.: *Вотуйте, бы теж мѣл Ксенофилиово Сталне здоров'є и Поликратово Щастье в пожитю: лѣта Приамовы, Люб Несторовы* (УП, с. 207).

Звертає на себе увагу факт використання однотипних конструкцій *лѣта Приамовы / лѣта Несторовы*, що, власне, засвідчує не тільки високий інтелектуальний рівень автора рядків, а й через імпліцитний зміст наштовхує читача на думку про те, що ж є сутнісним для щасливого людського життя. Приам, як відомо, був уособленням побожності та батьківської любові. В «Іліаді» його змальовано патріархом великої родини (САМ, с. 173). Тож саме ці риси А. Желиборського прославляє Г. Бутович, порівнюючи того з Приамом.

Г. Бутович добре знав історію могутнього правителя Полікрата. Незважаючи на негативні й позитивні учинки Полікрата, поет негатив переводить у тінь, виставляючи на загал позитивні досягнення тирана: сприяв духовному розвитку країни, збирав рукописи і твори мистецтва, покровительствував торгівлі і промисловості, з багатьох перипетій, більшість із яких загрожувала

його життю, виходив переможцем. Власне, цим і запам'ятався в історії України Арсеній Желиборський.

Інший метафоризований вислів *Ксенофілово здоров'є* слугує побажанням довгого життя без хвороб. Автор рядків підібрав вдалий об'єкт для порівняння: філософ Ксенофіл дожив до 105 років, жодного разу не захворівши.

Зауважимо, що протягом історичного розвитку ці метафоризовані словосполучення так і не поповнили фразеологічного фонду української мови. Їх не фіксують ні лексико-, ні фразеографічні праці, не натрапляємо на них і у спеціальних збірниках («Крилаті вислови в українській літературній мові»).

Отже, фразеологічні одиниці, поява яких в українському поетичному дискурсі тісно пов'язана з античною культурно-сакральною традицією, активно поповнюють тогочасний український фразеологічний фонд, слугуючи важливим засобом інтелектуалізації та експресії твору. Як засвідчують поетичні рядки, фразеологізми тематичних груп «Античні міфічні герої» (*лѣта Пріамовы, лѣта Несторовы*), «Історичні особи античності» (*Ксенофілово здоров'є, Поликратово щаст'є*), «Антична міфічна світобудова» (*склепы емпірійськіє, поля елізійськіє*) є менш продуктивними порівняно з фразеологізмами групи «Античні боги». У внутрішній формі цих стійких одиниць знаходимо зв'язок із відомими подіями, героями, об'єктами. За будовою це переважно двокомпонентні іменниково-іменникові чи іменниково-прикметникові / прикметниково-іменникові конструкції.

Перелік умовних скорочень назв використаних джерел

САМ – Словник античної міфології / уклад. І. Я. Козовик, О. Д. Пономарів; вступ. стаття А. О. Білецького; відп. ред. А. О. Білецький. – К.: Наукова думка, 1989. – 240 с.

СУМ – Словник української мови: в 11 т. / за ред. І. К. Білодіда. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т. 1–11.

СФУМ – Словник фразеологізмів української мови / уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.

Тимч., ІСУЯ – Історичний словник українського языка / за ред. Є. Тимченка. – Х.; К., 1930–1932. – Т. 1; вип. 1–2. – 947 с.

УП – Українська поезія. Середина XVII ст. / упоряд. В. І. Крекотень, М. М. Сулима. – К.: Наукова думка, 1992. – 680 с.

ФССРЛЯ – Фразеологический словарь современного русского литературного языка: справочное издание: в 2 т. / под ред. А. Н. Тихонова. – М.: Флинта: Наука, 2004. – Т. 1–2.

Денисюк В. В. Рецепция античности в украинском средневековом сознании.

Аннотация

В статье рассматривается специфика функционирования фразеологизмов античного происхождения в украинском поэтическом дискурсе середины XVII в. Сделан вывод о том, что главным фактором вхождения этих фразеологизмов в украинский язык является их семантика, которую авторы использовали для интеллектуализации и придания произведениям большей экспрессии.

Ключевые слова: *поэтический дискурс, украинский язык XVII в., античная мифология, античность, фразеологизм, фразеологическая единица, семантика.*

Denysiuk V. V. The reception of antiquity in Ukrainian medieval perception.

Summary

*This article analyzes the specificity of phraseological units of antique origin functioning in the Ukrainian poetic discourse of mid-seventeenth century. It is concluded that phraseology units, the appearance of which in the Ukrainian poetic discourse is closely connected with the antique culture and sacral tradition, actively replenish Ukrainian phraseological corpus of those days, serving as an important means of intellectualization and expression the work. As verses certify, phraseological units of thematic groups «Antique mythical heroes» (*лѣта Пріамовы, лѣта Несторовы*), «Historical figures of antiquity» (*Ксенофілово здоров'є, Поликратово щаст'є*), «Antique mythical universe» (*склепы емпірійськіє, поля елізійськіє*) is less productive compared to the phraseological groups of «Antique gods». A connection with the events, characters, objects is found in the internal form of these stable units. By structure these are double-component noun-noun or noun-adjective / adjectival-noun constructions.*

Key words: *poetic discourse, Ukrainian language of 17th c., antique mythology, antiquity, idiom, phraseological unit, semantics.*